

Ug-ugfo: Pagkilos ng Katutubong Kababaihang Magsasaka Laban sa Proyektong Hydropower sa Bontoc, Mountain Province

Miriam T. Teves

Abuyog sa Benguet, Innabuyog sa Kalinga, Binnadang sa Mountain Province, Ug-ugfo sa Bontoc – iba't ibang katawagan sa bayanihan, ang tradisyunal na sistema ng pagtutulungan ng mamamayang Pilipino. Sa Bontoc, ito ay tradisyon ng pagkakaisa at pagtutulungan ng katutubong kababaihang magsasaka hindi lamang sa gawaing bukid kundi maging sa pamilya, personal na buhay at mga hangarin. Paglilintang din ito ng kamulatan para sa kolektibong identidad at pagkilos ng katutubong kababaihang magsasaka.

Ang mga prinsipyo ng sama-samang makababaihang pananaliksik (participatory feminist research) ang naging gabay sa pag-aaral. Ito ay panimulang pagsusuri sa posibleng epekto ng proyektong 'renewable energy' ('hydropower') at pagtatayo ng 18 kilometrong tunnel na makakaapekto sa lupaing ninuno ng mga katutubo ng tribong Ibontok. Layunin ng pag-aaral na makatulong para higit na maunawaan ang kalagayan ng kababaihang katutubong magsasaka at ang pakikibaka ng tribong Ibontok laban sa agresyong pangkaunlaran.

Isang barangay sa Bontoc, Mountain Province ang naging tuon ng pag-aaral na ito. Labing walong (18) kababaihan at limang (5) kalalakihan na kasapi ng Womens Club, Farmer's Association at Youth Organization sa Bontoc ang kasama sa mga talakayan, kwentong buhay, interbyu at mga impormal na pag-uusap. Dahil sa mainit na isyu ng 'proyektong pangkaunlaran' at seguridad, pinagkaisahan ng mga kalahok at mananaliksik na gumamit ng ibang pangalan ng mga tao, lugar at organisasyon upang itago ang kanilang tunay na pagkakakilanlan. Katuwang sa isinagawang pananaliksik ang dalawang lider kababaihan mula sa tribo, mula sa pag-aayos ng mga layunin hanggang sa pagsusuri ng datos.

Inaasahan na ang pag-aaral ay makakatulong sa organisasyon ng katutubong kababaihan para matukoy ang mas angkop na estratehiya ng pag-oorganisa at makapag-ambag sa gawaing adbokasiya para sa lupa, kabuhayan, at mga karapatan ng tribong Ibontok.

*“At saan magmumula ang ating ikabubuhay? Mula sa lupa.
Ang gumawa sa lupa ay isang obligasyon, di lamang isang karapatan.
Sa pagbubungkal ng lupa, inaari mo ito.
At kung gayon, ang lupa ay isang biyaya na dapat arugain.”*

(Macli-ing Dulag, 1984)

Panimula

Malaki ang papel na ginagampanan ng kababaihan sa Pilipinas. Sa mahigit 102 milyong populasyon ng bansa, halos kalahati ng populasyon ang kababaihan (NSO, 2016). Gumagampan sila ng iba’t ibang mahahalagang gawain sa reproduksyon, produksyon at gawain sa komunidad, subalit madalas ang mahalagang papel ng kababaihan ay hindi kinikilala dahil sa tradisyonal na hatian sa gawain (*division of labor*). Tinuturing na mas mahina at mababa ang kababaihan kaysa sa kalalakihan. Sa mahigit 11 milyong populasyon na pagsasaka ang pangunahing kinabubuhay, hindi kasama sa bilang ang mga katutubong kababaihan. Sa kabuuang populasyon ng Pilipinas, 15 hanggang 20 porsyento o higit 15 milyon ang bilang ng mga katutubo. Matatagpuan sila sa Luzon, Visayas at Mindanao. Nahahati sila sa 153 etnolingwistikong grupo ayon sa kanilang rehiyon. Pinakamalaking bilang ng mga katutubo ang matatagpuan sa Mindanao – ang mga Lumad at Moro; sa rehiyon ng Panay sa Visayas – ang mga Tumandok at Ati; ang Aeta sa Gitang Luzon; Dumagat, Mangyan at Palaw-an Hillstribes sa Timog Luzon; Igorot sa Kordilyera; Aggay at iba pa sa Hilagang Luzon (NCIP at Sandugo Praymer, 2016).

Ang katutubong magsasakang kababaihan ang pangunahing “*seed keepers*” o tagapangalaga ng binhi na itatanim para sa susunod na taniman, sila rin ang nagtitiyak ng pagkain na ihahain sa mesa para sa pamilya at komunidad. Para makapagbigay ng pagkain sa mesa, kailangan nilang bungkalin at alagaan ang lupa para sa tuloy-tuloy na biyayang ipagkakaloob nito kung patuloy nila itong bantayan at pangangalagaan. Para sa kanila, ang “lupa ay buhay; kung walang lupa, walang kasiguruhan sa pagkain, kung walang lupa, walang tubig, kagubatan, unti-unti tayong mamamatay dahil sa gutom.” Ito ang madalas na sinasabi ng isang matandang katutubong magsasakang kababaihan mula sa tribo ng Ibontok sa Bontoc, Mountain Province, tuwing pag-uusapan ang pagpapaunlad ng pamayanan.

Subalit madalas, sa usapin ng “kaunlaran” ay hindi kabahagi ang kababaihan. Ito ay ibinabahagi na lamang sa kanila, at ang pakikilahok ng mga tao sa “kaunlaran” ay ang maging tagasunod na lamang sa programang pagpapaunlad na itinatakda ng pamahalaan at ng dayuhang korporasyon batay sa kanilang interes at pangangailangan (Manalili, 2012).

Ang Pilipinas ay nakaasa sa mga dayuhang pinanggagalingan ng enerhiya katulad ng langis, uling at natural na gas para sa paglikha ng enerhiya. Dahil dito, bulnerable ang bansa sa madalas na pagbabago ng presyo sa pandaigdigang pamilihan kung kaya’t ang gobyerno ay nagpapaunlad ng renewable na mapagkukunan ng enerhiya.

Ang Republic Act 9513 o ang Renewable Energy Act of 2008 ay tugon ng gobyerno para makakuha ng malinis at *environment-friendly* na enerhiya upang mabawasan ang pinsalang dulot ng pagpapalit ng klima (*climate change*) at tumugon sa adbokasiya ng pagbabawas ng gamit laban sa mga mapanirang pinagkukunan ng enerhiya. Ang mga korporasyong lokal at dayuhan na papasok sa negosyong renewable energy ay magkakaroon ng mga insentibo sa ilalim ng RA 2008. Kasama rito ang sampung taon na libreng taripa sa lahat ng mga kagamitang ipapasok ng mga dayuhang korporasyon, diskwento sa buwis ng mga bibilhing kagamitan para sa itatayong pasilidad sa bansa, *tax free carbon credits* at iba pa. Ang Philippine Energy Plan ng gobyerno ay naglalayon na itaas sa 100 porsyento ang paggamit ng renewable energy sa buong bansa sa loob ng dalawampung taon (AGHAM at Kalikasan, 2012). Pangunahing layunin ng gobyerno na manguna bilang prodyuser ng *geothermal energy* at doblehin ang bilang ng kapasidad ng mga *hydropower*, palawakin ang *solar and ocean energy* at iba pang potensyal na mapagkukunan ng enerhiya sa mga susunod na taon (AGHAM at Kalikasan, 2012).

Dagdag pa, ang gobyerno ay magkakaloob ng tulong pinansyal mula sa mga pinansyal na intitusyon nito para sa mga pribadong kumpanya na nagpapatupad ng mga proyektong sa paglikha ng *renewable energy*. Ang Renewable Energy Trust Fund ay binuksan ng Department of Energy (DoE) noong 2009 upang paunlarin at itaguyod ang paggamit ng renewable energy sa Pilipinas. Manggagaling mula sa iba’t ibang korporasyong pagmamay-ari ng pamahalaan at mga *royalty* ng pamahalaan sa mga kontrata ng mga serbisyo perang

gagamitin sa naturang *trust fund* (AGHAM at Kalikasan, 2012). Dahil sa mga insentibong ito, nagbigay ng oportunidad para sa agresibong pagsisiyasat, pagpapaunlad at paggamit ng mga pribadong kompanya sa mga katutubong yamang *renewable energy* sa bansa. Simula noong 2010, mayroon nang 205 na kontrata para sa *renewable energy* na pinagkaloob sa mga pribadong kompanya. Tatlumpu't tatlo sa mga kontratang ito ay gumagana na, siyam ay nasa maagang yugto ng paglikha at pagpapaunlad, at ang 163 ay naghahanda pa ng mga lugar na pagtatayuan ng mga proyekto at mga istrukturang kakailanganin (Aquino III, 2010). Dagdag pa, isinabatas din ang Republic Act 7156 of 1991 na mas kilala bilang Mini-hydroelectric Power Incentive Act na lumilikha ng mga insentibo para sa mga proyektong *mini-hydro*, istrukturang lumilikha ng kuryente sa mas maliit na dam. Sa ilalim ng batas na ito, nagtalaga ang pamahalaan ng US\$30 milyon para sa paglahok ng pribadong sektor sa mga bagong proyektong *renewable energy* na may kapasidad mula 200 *kilowatt* hanggang 25 *megawatt* (AGHAM at Kalikasan, 2012).

Sa kasalukuyan, mayroong 26 na *hydropower plant* sa bansa, at 16 na plantang *geothermal*. Siyam dito ay matatagpuan sa Luzon, lima sa Visayas, at dalawa sa Mount Apo sa Mindanao (APITTAKO, 2014). Noong 2013, inilabas ng Kagawaran ng Enerhiya (DoE) ang listahan ng 43 na proyekto ng *hydroelectric power* sa rehiyon ng Kordilyera kung saan naroon ang malalaking ilog. Batay sa plano, tatayuan ang mga ilog na ito ng maliit na dam (*mini-dam*) hanggang sa *mega dam*. Hindi pa kasama dito ang planong pagtatayo ng *geothermal power plant* at *windmill power plant*. Noong Abril 2014, ang lahat ng ito ay may katuwang na mga pribadong kumpanya na may monopolyo sa paglikha at pagbenta ng *renewable energy*. Ang mga kompanyang nakapasok sa mga kasunduang ito ay ang Chevron/Caltex para sa proyektong *geothermal*; First Gen and Energy Development ng mga Lopez, San Miguel Corporation, HEDCOR/SNAboitiz, at ang Asiapac Capital Services, Ltd. naman para sa mga proyektong *mini-hydro* at iba pa (APITTAKO, 2014).

Ang agresibong pagtutulak sa paglikha ng *renewable energy* at pagtatayo ng mga dam para sa *hydropower* sa pamamagitan ng *public private partnership* ay nagdudulot ng malalaking usapin sa mga katutubo lalo na sa mga kababaihan dahil sa mga sumusunod na kadahilanan: Una, ang pribadong pagmamay-ari at kontrol sa industriya ng enerhiya sa pamamagitan ng pagsasapribado ng mga

planta ng enerhiya, dam, balon ng langis, natural na gas at pagkukunan ng enerhiyang *geothermal* ay nangangahulugan ng pagkawala ng kontrol ng mamamayan sa mga likas na yamang pinagmumulan ng enerhiya. Sa ilalim ng Electric Power Industry Act of 2001 o EPIRA, ginawang pribado ang sektor ng enerhiya at pinalaki ang papel ng mga pribadong korporasyon sa paglikha, paglilipat at pagbebenta ng enerhiya/kuryente sa mga mamimili (IBON, 2005). Diumano, ang layunin ng pribatisasyon ng enerhiya ay upang makatulong na maibsan ang pagkabaon sa utang at ang di kinakailangan pasanin sa pagkakaloob ng mga subsidyo sa mga produktong serbisyo tulad ng kuryente at tubig. Subalit sa ilalim ng pribatisasyon, pinadali nito ang pagpasok ng mga dayuhang namumuhunan at transnasyunal na korporasyon na pangunahing namumuhunan sa mga *independent power producers* (IPPs). Ang mga kompanyang ito ay libre sa pagbabayad ng buwis ng ilang taon kasama pa ang ilang insentibo na ikakalugi ng pamahalaan at ng mamamayan. Mangangahulugan din ito ng pagtaas ng presyo ng kuryente para sa mamamayan dahil ang pangunahing layunin ng mga kompanya ay negosyo at tubo (AGHAM, 2008). Ikalawa, ang mga proyektong ito ay may kakabit na panganib at hindi maibabalik na epekto sa kalikasan, kabuhayan at kultura ng mga katutubong masasagasaan ng mga proyektong pangkaunlaran.

Sa Mountain Province, 11 ang nakaplanong proyekto ng *hydroelectric power*. Kabilang dito ang Bontoc, ang sentro ng Mountain Province kung saan planong itayo ang *hydropower plant* kasama ang paggawa ng 18 kilometrong *diversion tunnel* mula Bontoc papuntang munisipyo ng Sadanga, Mountain Province. Masasagasaan ng “proyektong pangkaunlaran” na ito ng Hedcor-SN Aboitiz Corporation ang malawak na lupaing ninuno ng tribo ng Ibontok na pangunahing tinataniman ng tradisyunal na uri ng palay, kagubatan at pinagkukunan ng tubig na ginagamit sa bahay at irigasyon.

Layunin ng pag-aaral na ito na mailahad ang kuwento ng pag-oorganisa sa hanay ng mga katutubong kababaihan sa lugar, at ang iba’t ibang porma ng kanilang pagkilos sa harap ng mga planong proyektong pangkaunlaran. Layunin din ng pananaliksik na ito na maka-ambag sa gawaing adbokasiya para sa lupa, buhay at kabuhayan ng tribong Ibontok. Ang papel na ito ay nahahati sa apat na bahagi: 1) Ugat ng problema ng katutubong kababaihang magsasaka; 2) Papel ng kababaihan; 3) Batayan ng pag-oorganisa at pagkilos ng kababaihan;

at 4) Mga aral sa pamumuno, pag-oorganisa at pagpapakilos ng katutubong kababaihan.

Upang maipakita ang kalagayan ng mga katutubong kababaihang magsasaka at maiugnay ito sa konsepto ng pag-oorganisa at pagpapakilos, ginamit ng may-akda ang mga sumusunod na pamamaraan ng pananaliksik at pangangalap ng datos: konsultasyon sa mga katutubong kababaihan sa tulong ng mga lokal na lider upang linawin ang layunin ng pananaliksik; paghingi sa kanila ng mga mungkahi upang higit pang mapaunlad ang pag-aaral; pagtukoy sa mga taong maaaring lumahok sa pag-aaral; at pangangalap at pagsusuri ng mga datos. Kumuha rin ng datos mula sa mga dokumento. Kasama ang dalawang lider kababaihan bilang mga lokal na mananaliksik, nagkaroon ng talakayan kaugnay sa kalagayan ng mga proyektong pangkaunlaran sa Pilipinas at oryentasyon sa usaping kababaihan.

Ugat ng problema ng kababaihan at agresyong pangkaunlaran

Ang sukat ng kagubatan sa buong mundo noong 2012 ay umaabot ng higit apat na bilyong ektarya, na sumasaklaw sa 31 porsyento ng kabuuang laki ng lupa sa daigdig. Ito ay mula sa pagtataya ng Global Forest Resources Assessment (FRA, 2010) ng United Nations Food and Agriculture Organization (FAO). Pinapakita rin sa datos na sampung bansa ang wala nang natitirang kagubatan, at dagdag pang 54 bansa ang mayroon na lamang na kulang sa 10 porsyento ng kanilang kabuuang sukat ng lupa (FAO, 2010). Simula noong dekada 1990, taon-taon ay nawawala ang 16 milyong ektarya ng kagubatan dahil sa malawakang pagpapalit-gamit mula sa agrikultural hanggang sa gamit ng lungsod (*urban uses*) (FAO, 2010). Sa nakaraang ilang dekada, umaabot na sa 130 milyon ektaryang kagubatan ang napalitan ng gamit o nawala dahil sa mga natural na dahilan (*natural causes*). Dagdag pa, noong 2000 hanggang 2010, maraming bansa sa timog at timog silangang bahagi ng Asya ang naulat na may mataas na antas ng pagkawala ng kagubatan, sa kabila ng paglaki ng kagubatan sa buong Asya (FAO, 2010).

Ang mataas na porsyento ng pagkaubos ng kagubatan ay epekto ng mabilis na paglago ng ekonomiya sa loob ng dalawang dekada. Kasabay ng paglago ng ekonomiya ay ang mabilis na paggamit ng mga *renewable* and *non-renewable* na rekurso na may malaking negatibong epekto sa likas yaman at *ecosystem*. Ayon sa Millenium

Ecosystem Assessment (MEA, 2005), mahigit sa 60 porsyento ng *ecosystem* sa mundo ang unti-unti nang nasisira dahil sa malawakang paggamit. Mahigit sa 50 porsyento ng lahat ng tipo ng kagubatan, lupang agrikultural, at *wetlands* sa paligid ng siyudad at karatig na lugar ang nawawala dahil sa malawakang pagpapalit-gamit ng lupa (FAO, 2012).

Sa pagtataya ng FAO (2012), umaabot sa 350 milyon ang pinakamahirap na tao sa mundo kasama ang 60 milyong katutubo at magsasaka na gumagamit ng kagubatan para sa maliitang gamit pang konsumo para mabuhay. Ang populasyong ito ang pinaka vulnerable at walang politikal na kapangyarihan sa lipunan. Para sa kanila, ang kagubatan ang pangunahing pinagkukunan nila ng pagkain para mabuhay. Mahalaga rin ang gamit nito para makaiwas sa kalamidad o mga sakuna. Sa kabilang banda, may malaking pagkilala sa mga katutubo at magsasaka sa kanilang kahusayan sa pagtuklas ng mga kagamitan galing sa kagubatan at tradisyunal na pamamahala sa kalikasan. Dagdag pa, maraming katutubong mamamayan ang mayaman sa tradisyon at kaalaman sa pangangasiwa at paggamit ng kagubatan. Halimbawa rito ang tradisyunal na paggamit ng mga halamang gamot na nakukuha lang sa gubat na nakakatulong nang malaki sa kagyat na pangangailangang medikal sa katutubong komunidad. Naiulat din ng FAO na ang pangangaso at pangingsida sa kagubatan ang pinagkukunan ng pagkain ng mahigit sa 1/5 ng pangangailangan sa protina ng 60 papaunlad na bansa. Tinatayang mahigit sa isang bilyong tao ang nakaasa ang kabuhayan sa kakahuyan para sa kanilang pang-araw-araw na kabuhayan habang mahigit sa dalawang bilyong tao ang nakaasa sa paggamit ng kahoy sa pagluluto, pagpapainit ng katawan at pagpreserba ng pagkain tulad ng pagtatapa (FAO, 2012).

Sa pandaigdigang kalakaran na ito, nasasalamin sa kasalukuyang kalagayan ng Pilipinas kung saan 50.2 porsyento ng 30 milyong ektaryang kabuuang lupain ay klasipikado bilang kagubatan na sumasaklaw sa 15.2 milyong ektarya noong 2012 (DENR, 2012). Dagdag ni Mongabay (2015), sa pagitan ng 1990 hanggang 2000, 262,500 ektaryang gubat ang nawawala sa Pilipinas kada taon. Sa kabuuan mula noong 1990 hanggang 2005, ang Pilipinas ay nawalan ng 32 porsyentong kagubatan o humigit kumulang sa 3,412,000 milyong ektarya. Dahil sa tuloy-tuloy na pagkasira ng kagubatan sa bansa, ika-apat ang Pilipinas sa sampung nanganganib na kagubatan sa buong mundo (Mongabay, 2015).

Nakakabahala ang lawak ng pagkawala ng kagubatan para sa mga katutubo at magsasaka. Lalo na sa epekto nito sa mga kababaihan dahil 10.8 porsyento lang ng lupaing agrikultural sa bansa ang pagmamay-ari nila, habang ang karapatan sa pagmamay-ari (*ownership rights*) ay 0.17 porsyento. Ibig sabihin ang kalakhan ng bilang ng kababaihang magsasaka at katutubo ay walang sariling lupa, dahil hindi niya ito pagmamay-ari (FAO, 2011). Sa pinakahuling sensus sa agrikultura at pangisdaan, ang 39 na porsyento ng lupang sinasaka sa bansa ay may sukat lamang na mas mababa pa sa tatlong ektarya (CAF, NCSO-PSO, 2012). Dagdag pa, noong 1991, nasa 9,975,000 ektarya ang lupaing agrikultural sa bansa, habang sa taong 2002, lumiit ito sa bilang na 9,670,793 milyong ektarya, at sa pinakahuling sensus noong 2012 ay umaabot na lang sa 7,190,087 milyong ektarya ang lupaing agrikultural. Lumiit ito ng mahigit sa dalawang milyong ektaryang lupaing agrikultural sa loob ng isang dekada. Kung susukatin ang lawak nito, ang lupaing agrikultural na nawala sa loob ng sampung tao ay halos kasinlaki ng Cagayan Valley o ng MIMAROPA o ng katimugang bahagi ng Mindanao.

Dagdag pa, binabanggit ng Mines and Geo-Science Bureau (MGB) na mayroong mahigit na 1,120,919.37 milyong ektarya ang sakop ng mining permits mula ng isabatas ang Philippine Mining Act of 1995 kung saan maaari nang magmina ang mga dayuhang korporasyon sa bansa. Noong 2004, iniulat ng Kalipunan ng mga Katutubong Mamamayan ng Pilipinas (KAMP), isang pambansang pederasyon ng mga katutubong organisasyon sa Pilipinas, na 18 sa 24 na prayoridad na lugar sa pagmimina sa bansa ay matatagpuan sa komunidad ng mga katutubo. Dagdag pa, 27 sa 43 prayoridad na eksplorasyon sa pagmimina na may sukat na 400,000 ektarya ay sumasaklaw sa teritoryo ng mga katutubo. Tumaas pa ang bilang na ito noong 2010, kung saan binabanggit na 39 mula sa 63 prayoridad sa operasyon ng pagmimina ang makakapapekto sa malawak na lupaing ninuno. Sasaklawin nito ang humigit sa isang milyong ektaryang lupain ng mga katutubo (KAMP, 2010). Noong 2014, muling naglabas ng ulat ang KAMP na mayroong 281 aprubadong aplikasyon para sa malakihang operasyon ng pagmimina. Sa pagtataya nila, nasa 100,000 katutubo na kabilang sa 39 na grupo ng katutubo sa Pilipinas ang mapapaalis o mawawalan ng kabuhayan kung ang lahat ng mga minahan na ito ay magtutuloy-tuloy sa ilalim ng liberalisasyon sa pagmimina (KAMP, 2014). Hindi maikakaila na ang makabuluhang

bahagi ng isang milyong ektaryang lupaing agrikultural ay sumasaklaw sa lupaing ninuno ng mga katutubo na pangunahing pinagkukunan ng pagkain, tubig na maiinom, at patubig na ginagamit sa agrikultura at produksyon ng pagkain.

Noong 2014, nasaksihan din ang implementasyon ng iba't ibang proyektong enerhiya na itinatayo sa mga teritoryo ng mga katutubo, kabilang na rito ang *hydro-electric dams, geothermal at coal-fired power plants*. Sa State of the Nation Address (SONA) ni dating Pangulong Aquino noong Hulyo 2014, inihayag ang pagpapatuloy ng konstruksyon ng Jalaur River Multipurpose Dam sa Panay at Kaliwa Kanan Laiban dam sa Rizal at Quezon. Ang proyektong dam sa ilog ng Jalaur ay makakaaapekto sa may 17,000 katutubong kabilang sa tribo ng Tumandok at magsasaka sa isla ng Panay. Habang ang proyektong Kaliwa Kanan Laiban dam naman sa Rizal at Quezon ay tinatayang magpapalubog sa walong katutubong komunidad at magpapalikas sa higit 21,000 magsasaka at katutubong kinabibilangan ng Agta, Dumagat at Remontado sa probinsya ng Rizal at Quezon (KAMP at Sandugo Praymer, 2015). Sa rehiyon ng Kordilyera, iginawad ng DoE ang 43 proyektong hydropower kung saan nakapwesto ang malalaking ilog, kasama ang pitong geothermal at isang wind power, enerhiyang nagmumula sa hangin, noong Abril 2014.

Ang mga “proyektong pangkaunlaran” na ito ay may malaking epekto sa natitirang kagubatan ng bansa at teritoryo ng mga katutubo sa mga tukoy na komunidad. Dagdag pa ang implikasyon nito sa kabuhayan at kasiguruhan sa pagkain ng mga katutubong nabubuhay at nakaasa sa yaman ng kagubatan para sa pang-araw-araw na pangangailangan.

Ang Hydropower

Ang *hydro* o ang pasilidad ng *hydroelectric power* ay ang paggamit ng tubig na ginagamitan ng *turbine* para makapagpalabas ng pwersa sa paggawa ng enerhiya. Ang enerhiyang ito ay ipapasa sa *generator* para maglabas ng elektrisidad o kuryente. Ang kuryenteng ito ay maaring gamitin para sa pagpapailaw ng mga kabahayan, paggamit ng mga kasangkapan sa bahay at iba pa (APITTAKO, 2014).

Ang Hedcor-SN AboitizPower

Ang Hedcor ay isang subsidarya na pagmamay-ari ng AboitizPower na pinamumunuan ng Aboitiz Group o ng pamilya ng Aboitiz. Pangunahing negosyo ng Aboitiz Group ang paggawa at pagbebenta ng barko hanggang sa pagmamantine at pagsusuplay ng kuryente mula sa mga dam na gumagawa ng enerhiya. May mahabang karanasan ang Hedcor-SN AboitizPower (SNAP) sa pagbuo ng *renewable energy* mula sa *run-of-river* na isang sistema ng *hydropower*. Sa kasalukuyan, ang Hedcor-SN AboitizPower ay mayroong 22 planta na pinamamahalaan at pinapatakbo sa iba't ibang rehiyon sa Pilipinas kabilang dito ang 360-MW Magat Hydroelectric Power Plant (HEPP) sa hangganan ng bayan ng Ramon, Isabela, Alfonso Lista, Ifugao at probinsya ng Nueva Vizcaya. Ang Magat HEPP ay dating pag-aari at pinamamahalaan ng gobyerno hanggang sa mabili ito ng SNAP Magat noong Disyembre 14, 2006 sa halagang US\$530 milyon sa ilalim ng programang pribatisasyon ng gobyerno. Ang SN AboitizPower-Benguet Inc. din ang nagmamay-ari at namamahala sa 105-MW Ambuklao HEPP sa Bokod at 140-MW Binga HEPP sa Itogon, Benguet. Nabili ito ng SNAP sa halagang US\$325 milyon noong Nobyembre 28, 2007. Ang dalawang kompanya na ito ay joint venture sa pagitan ng SN Power ng Norway at AboitizPower ng pamilyang Aboitiz. Ang SN Power ay pag-aari ng Statkraft at Norfund. Binubuo ito ng dalawang kompanya ang SN Power AS at Agua Imara AS. Ang SN Power ay eksklusibong nakatutok sa “pagpapaunlad ng enerhiya” sa mga bansa sa Timog Silangang Asya, habang ang negosyo sa Africa at Gitnang Amerika ay pinamamahalaan ng subsidarya ng Agua Imara AS. Ang SN Power ay pangunahing nakatuon sa pagtatayo ng mga planta ng *hydropower* sa bansa para sa paghahatid diumano ng malinis at ligtas na *renewable energy* (www.snaboitiz.com).

Proyektong enerhiya: para kanino?

Walang masama sa pag-unlad lalo na kung ito ay nakabatay sa lupa tulad ng pagpapataas ng kanilang produksyon, ani at iba pa na pakikinabangan pangunahin ng mga kababaihan. Tinututulan lang nila ang sinasabing pagpapaunlad ng pamayanan kung ito ay makakaapekto sa kanilang lupa, kabundukan, at kapaligiran.

“Ti daga ket isu ti biag mi. Nu madadael ti daga, maawan ti pagbiagan, maawan ti pagbalayan, maawan ti pangalaan ti inaldaw nga masapul ti tao, maawan ti kultura. Isunga itul-tuloy mi lattanga mangsupiyat kadagiti proyekto nga makakadaelti aglawlaw, dagiti anti-people projects kasla hydropower, geothermal, wind mill, dadaelen na ti uma nga matalapos na.” (Ang lupa ay buhay namin. Kung ang lupa ay masisira, ang aming kabuhayan ay mawawala, ang aming mga bahay ay mawawala, ang pantustos namin sa pang-araw-araw na pangangailangan ay mawawala, ang aming kultura ay tuluyan nang maglalaho. Kaya, kailangan naming magpatuloy na kumilos at lumaban sa mga mapanirang proyekto na makakasira sa kapaligiran, tulad ng mga kontra mamamayang proyekto ng *hydropower, geothermal, windmill* na sisira sa palayan.) (Mila, key informant interview [KII] respondent, 2017)

Ayon kay Cariño (2015) at sa Sandugo (2016), kaakibat sa pagpasok ng mga proyektong pangkaunlaran ay ang presensya ng militar sa pamamagitan ng pagtatayo ng *detachment* sa lugar kung saan itatayo ang naturang proyeto. Sa kasagsagan ng pagpasok ng mga planong proyektong pangkaunlaran sa buong rehiyon ng Kordilyera, tinayo ang *detachment* na pinamamahalaan ng mga sundalo at CAFGU sa barangay (kung saan ginawa ang pag-aaral) noong 2012. Habang isinasagawa ang pag-aaral na ito, nakaranas ang mananaliksik ng ilang beses na *harassment* at intimidasyon. Ilang magkakasunod na araw na sinundan ang mananaliksik habang nagsasagawa ng panayam sa komunidad. May karanasan pa na tinawag ng sundalo ang kagawad ng barangay para kausapin tungkol sa mga interbyung naganap. Kasabay nito ay ang pagpapakalat na miyembro diumano ng bagong hukbong bayan ang mananaliksik.

Ayon sa kagawad ng barangay at mga kababaihan, hindi nila pahihintulutan makapasok ang proyektong *hydropower* sa kanilang komunidad. Magdudulot ito ng malaking panganib at sakuna kung ito ay kanilang pahihintulutan, *“Maid serfin na inlablalan na ap-o mi, Ya Chaker ay kafafain kan chakami adwani. Nu iturok mi ay maafutan na filig mi ay mangshushop sina chanum ay umey as paywan mi at into pay umar an mi as kanen mi?”* (Mawawalan ng saysay/halaga ang ipinaglaban ng aming ninuno, isang malaking kahihyan sa henerasyon

namin. Kung ipahihintulot naming mabutas ang bundok na hihigop sa tubig na papunta sa aming bukid, saan na kami kukuha ng aming kakainin?) (KII respondent, April 2017)

Papel ng Kababaihan

Walang opisyal na dokumentong nakasulat sa kasaysayan na magpapatunay na ang mga katutubong kababaihan ay may mahalagang partisipasyon sa pagkabigo ng pagpasok ng mga Kastila sa Kordilyera. Sa dokumentasyon ng Cordillera Women's Action Education Research Center (CWEARC), isang institusyon pangkababaihang sa Kordilyera, ang mga kababaihan ng Talubin sa Bontoc ay mahigpit na tumutol sa pagpapatitulo ng lupa noong panahon ng mga Amerikano. Ang mga kababaihan naman ng Agawa, Besao ay nagsama-sama upang mapahinto ang pagpasok ng pagmimina noong dekada trenta. Habang ang mga kababaihan sa Pidlisan, Mountain Province ay lumahok sa protesta laban sa *saw mill* na itinayo ng mga misyonaryong Amerikano na nagdulot ng pagkasira ng kagubatan at polusyon sa Ilog ng Wanga. Noong dekada sitenta, may isang malaking kilos protesta ang pinangunahan ng mga katutubong kababaihan sa Bontoc at Kalinga laban sa proyektong *hydropower* na planong itayo ng World Bank sa Ilog Chico, ang pagbabarikada at paghuhubad ng damit ng mga katutubong kababaihan sa pagpasok ng pagmimina ng korporasyong dayuhan sa Mainit, Bontoc (CWEARC, 2013).

“Matapos ang paglaban ng mga kababaihan para ipatigil ang pagpapatayo ng *hydropower dam* ng World Bank, wala nang kasunod na proyektong pangkaunlaran na pumasok pa sa lugar hanggang noong panahon ni dating Pangulong Corazon Aquino” (KII respondent, 2017).

“Noong panahon ni dating pangulong Joseph Estrada, tinutulan ng mga kababaihang katutubo ang pagpasok at pagpapatayo ng *cellsite* ng isang malaking kompanya dahil sa posibleng epekto nito sa kalusugan” (KII respondent, 2017).

Noong 2012, kinompronta at pinaalis ng mga kababaihan ang mga tauhan at inhenyero ng Hedcor-SN-Aboitiz na nagsasagawa ng pag-aaral sa Ilog Lattang at kabundukan para sa proyektong *hydropower*. Pumasok ito sa kanilang teritoryo ng walang paalam. Nilabag nito ang isinasaad sa Indigenous Peoples Rights Act (IPRA) o Batas Hinggil sa Karapatan ng mga Katutubo ng 1997.

Kinikilala at itinataguyod ng Estado ang lahat ng mga karapatan ng Katutubong Pamayanang Kultural/Katutubong Pamayanan na nakasaad dito alinsunod sa balangkas ng Saligang Batas ng Pilipinas: a) Kikilalanin at itataguyod ng Estado ang mga karapatan ng Katutubong Pamayanang Kultural/Katutubong Pamayanan alinsunod sa balangkas ng pambansang pagkakaisa at pag-unlad; b) Pangangalagaan ng Estado ang mga karapatan ng Katutubong Pamayanan sa kanilang lupaing ninuno upang matiyak ang kanilang kagalingang ekonomiko, panlipunan at pangkultura. Kikilalanin at paiiralin ng Estado ang mga nakaugaliang batas/katutubong batas hinggil sa mga karapatan o mga ugnayan sa ari-arian sa pagtiyak sa pagmamay-ari at saklaw ng mga lupaing ninuno; k) Kikilalanin, igagalang at pangangalagaan ng Estado ang mga karapatan ng Katutubong Pamayanang Kultural/Katutubong Pamayanan na pangalagaan at paunlarin ang kanilang mga kalinangan, salindunong/tradisyon at mga linangan/institusyon. Ang mga karapatang ito ay isasaalangalang sa pagbubuo ng mga pambansang batas at patakaran; d) Titiyakin ng Estado na tatamasain ng mga Katutubong Pamayanang Kultural/Katutubong Pamayanan, anuman ang kasarian, ang ganap na mga karapatang pantao at kalayaan nang walang pagtatangi o diskriminasyon. (Kabanata 1, Seksyon 2).

Sa IPRA, kinikilala ang apat na bigkis na karapatan: 1) ang karapatan sa lupaing ninuno (*rights to ancestral domain*), 2) karapatan sa sariling pamamahala at pagbibigay-lakas (*right to self-governance and empowerment*), 3) katarungang panlipunan at karapatang pantao (*social justice and human rights*); at 4) integridad pang-kultura (*cultural integrity*). Ibig sabihin, sa ilalim ng IPRA, kailangang kilalalin ang karapatan, interes at kagalingan ng mga katutubo, dagdag pa ang

pagkilala sa kanilang mga kultura, paniniwala, tradisyunal na batas (customary law) at institusyon na nakatayo. Sa ilalim ng pamamahala ng National Commission on Indigenous People (NCIP), ang lahat ng proyektong pangkaunlaran na papasok ay kinakailangang dumaan sa tinatawag na Free Prior Inform Consent o FPIC. Ibig sabihin, ito ay libre, walang bayad na pagpayag ng mga katutubo sa proyektong pangkaunlaran na hindi sila pinipilit, dinadahas o tinatakot.

“Ang ‘lakbay aral’ na isinagawa ng SN-Aboitiz sa loob ng tatlong araw, kung saan ay sinagot ang lahat ng gastusin at ang pamimigay ng Php 2,000 ‘pocket money’ sa mga katutubo ay paglabag sa FPIC. Gayundin ang pangakong pagbibigay ng mga proyekto sa mga opisyal ng barangay tulad ng klinika, eskwelahan, kalsada, ambulansya, livelihood assistance, scholarship at iba pa para sumang-ayon sa proyektong hydropower. Nagdulot ito ng pagkakahati sa opisyal ng barangay at komunidad; ng pagkakahati ng tribong Ibontoc dahil sa pangakong trabaho, kabuhayan at mataas na halagang kabayaran sa lupang tatamaan ng proyekto.” (KII respondent, 2017)

Batayan ng pag-oorganisa at pagkilos ng katutubong kababaihan

Lupang ninuno

Ayon sa pagbabaliktanaw ng mga kababaihang kalahok sa *focus group discussion* (FGD) at KII sa mga kwentong ibinabahagi ng mga matatanda, bago pa man dumating ang mga kolonyalistang Kastila, mayroon nang hiwa-hiwalay na pamayanan sa mga katutubo ng Kordilyera. Ang lawak o sukat ng isang lupa ay nakabatay sa lakas at tapang ng mga kalalaking makidigma o *headhunter* noong unang panahon. Ang barangay kung saan ginawa ang pag-aaral ay ang may pinakamalawak na *ancestral domain* sa buong bayan ng Bontoc, ang kanilang lupang ninuno. Batay sa depinisyon ng mga kababaihang katutubo ang “lupang ninuno para sa kanila ay ang minanang lupa ng katutubong tulad nila mula sa kanilang angkan mula pa noong unang panahon.” Maliitan (*killeng*), kalat-kalat at gamit sa sariling pangkonsumo (*subsistence farming*) ang pangunahing pamamaraan ng pagsasaka ng mga katutubong Ibontok. Ayon sa APIT TAKO, isang

organisasyon ng mga katutubong magsasaka sa Kordilyera, natatangi ang pagpapahalaga ng mga katutubo sa lupang ninuno dahil, para sa kanila, ang lupa at kalikasan ay bahagi ng kanilang identidad na pagkakakilanlan bilang isang tribo. Ang lupa ang nagpapanatili ng mga katutubong pananaw, paniniwala at kultura lalo na sa mga matatanda. “*Nu maid tawid mo wenna luta, faken kas igorot*” (Kung wala kang lupang ninuno, hindi ka igorot o katutubo). (FGD respondent, 2017)

Ibig sabihin, ang lupang ninuno gaano man kalaki ay bahagi ng pagkakakilanlan ng isang tribo. Ayon kay Delya, kahit maliitan o *killeng* ang kanilang lupa at hindi sapat para sa kanilang pamilya ang naaaning *pakhey* (palay), napakain nito ang kanilang ninuno. “*Ashna ay naikaob na puseg mi, ashna kami’y matey*” (Dito naibaon ang inunan/pusod, *umbilical cord*, namin; dito kami mamamatay). (KII respondent, 2017)

Sa mga batong makikita sa paligid ng mga kabahayan matatagpuan ang mga nakabaong inunan (*umbilical cord*) ng mga katutubong Ibontok. Dito nanggaling ang ibig sabihin ng “lupa ay buhay” para sa mga mamamayang katutubo ng Kordilyera. Ang lupa ay karugtong ng buhay ng isang katutubo. Ito na rin ang kanyang identidad ng pagkakakilanlan. Ang paniniwalang ang “lupa ay buhay” para sa mga katutubong Kordilyera ay inuugnay sa pagtingin na ang lupa ay sagrado. At ang anumang banta para sirain ang kanilang lupang ninuno ay banta rin sa pagkawala ng kanilang katutubong kultura. Ito ay paulit-ulit na binanggit ng mga kababaihan na nakapanayam batay diumano sa naging dahilan ng pagkamatay ni Ama Macliing Dulag, isang *pangat* (*tribal council leader*) mula sa tribo ng Butbut sa probinsya ng Kalinga na nanguna sa pagtutol sa proyektong pagtatayo ng dam sa Ilog Chico na pinondohan ng World Bank noong dekada 1970. Ang pagtatayo ng dam ang magpapalubog sa malawak na lupaing ninuno na sumasaklaw sa maraming bayan, mula Bontoc hanggang Kalinga kasama na ang mga kabahayan, palayan, libingan (*burial grounds*), pook dasalan (*sacred sites*), kagubatan at iba pang kabuhayan ng mga katutubo. Sa kasagsagan ng mga pagkilos ng mamamayang katutubo, si Ama Macliing ay pinatay ng mga sundalo sa kanyang bahay sa Bugnay, Tinglayan, Kalinga noong ika-24 ng Abril, 1980. Ang pagkamatay niya ay naging inspirasyon sa mga Igorot para ipagtanggol ang kanilang lupa, buhay at kabuhayan (Cariño, 2009).

Ayon kay Sonya, kababaihang kalahok sa FGD, “*Daguiti produkto ditoy a daga ket isu timangbibiang kaniak*” (Ang produktong nakukuha

mula sa lupa ang bumubuhay sa akin). Para sa kanya, ang pagkawala ng akses at kontrol sa lupang pinagkukunan niya ng ikabubuhay para sa sarili at pamilya ay kamatayan ang katumbas. Dagdag pa ng isang kababaihan, “*Na filig mi et ideklara ay pribado ay kuan si kompanya*” (Gagawin itong pribadong pag-aari ng mga kompanya). Dahil para sa kanila, ang lupa ay para sa lahat. Sila ay tagapag-alaga lamang kaya kailangan nila itong pangalagaan para sa susunod na henerasyon.

Ang mga ganitong karanasan ang nagtulak sa Kongreso noong 1997 na isabatas ang Indigenous Peoples’ Rights Act (IPRA) o ang Republic Act No. 8371, para itaguyod, kilalalin at maprotektahan ang mga karapatan ng mga katutubo. Ito ang kauna-unahang batas para sa mga katutubo sa buong mundo. Ayon sa Deklarasyon ng United Nations sa mga Karapatan ng mga Katutubo:

Ang mga katutubo ay may karapatan na pangalagaan at proteksyunan ang kanilang kapaligiran at kapasidad sa produksyon ng kanilang mga lupain o nasasakupan at likas yaman. Ang mga estado ay magsasagawa at magpapatupad ng mga programang tutulong sa mga ganitong pangangalaga at proteksyon, ng walang diskriminasyon” (UNDRIP, Artikulo 29).”Ang mga katutubo ay may karapatan na magtakda at bumuo ng mga prayoridad at estratehiya sa pagpapaunlad o paggamit ng kanilang mga lupain o nasasakupan at iba pang likas na yaman. (UNDRIP, Artikulo 32.1)

Ibig sabihin, kinikilala ng estado sa pamamagitan ng IPRA ang mga karapatan at kagalingan ng mga katutubo para sa pamamahala sa kanilang lupang ninuno kasama na ang likas na yaman.

Identidad at kultura: kailyan at katribu

Ang kultura at tradisyon ay kolektibong ginagawa ng isang komunidad batay sa pangangailangan ng miyembro nito. Halimbawa, ang *ug-ugfo* ay ang pagtutulungan o bayanihan para sa sama-samang pagtatanim sa uma o payaw, pagtatayo ng bahay, kasal, binyag o namatay, pag-aalay sa mga espirito, pangangalaga sa kalikasan at iba pa. Kung gayon, ang pag-oorganisa at sama-samang pagkilos ng mga katutubong Ibontok ay normal na bahagi ng kanilang kultura bilang magkakadugo at tribo. Ang kanilang identidad ay nakabatay

sa lupa, kapaligiran at kalikasan. “*Nuhaan kami nga agkaykaysa nga protektaran ti aglawlaw mi, anya ngay ti mapasamak iti sumaruno nga henerasyon?*” (Kung hindi kami magkakaisa para protektahan ang aming kapaligiran, ano na ang mangyayari sa susunod na henerasyon?) (FGD, 2017). Ang pagkilala sa kultura ng mga katutubong kababaihang magsasaka ay makakamit lamang sa pangangalaga ng kanilang lupaing ninuno para matiyak ang buhay ng susunod na henerasyon.

Pamumuno, pag-oorganisa at pagpapakilos

Ang mga organisasyon ng kababaihan na nakatayo sa komunidad ay nakatuon sa mga pautang pangkabuhayan na tinayo ng iba’t ibang ahensya ng gobyerno. Walang pormal na organisasyon ng kababaihan na pangunahing nakatuon sa mg “proyektong pangkaunlaran.” Gayunpaman, bilang isang tribo, bilang magkakadugo na maaapektuhan ng *hydropower*, nagkakaisa sila sa layunin na protektahan ang kanilang lupang ninuno laban sa pagkasira sa pagpasok ng *hydropower*. Ang pakikipagkaisa at pagpapahalaga sa tribo ay bahagi ng kanilang kultura at tradisyon. Ang mga magkakatunggaling grupo ay isinantabi ang hindi pagkakaunawaan at pinagtuunan ang pakikipagkaisa para sa isang layunin.

Pakikipagkaisa o solidarity

Ang “*agmaymaysa*” o pakikipagkaisa ay para sa kapakanan ng nakararami o ng komunidad. Ito ay maaaring ipakahulugan sa pakikiisa laban sa isang bagay o tao na nagbabanta sa pangkahalatang kapakanan ng mga tao. Ayon sa 81 taong gulang na lider kababaihan:

“Ti kayat na nga saowen ti solidarity kinyak a ket agmaymaysa ket kami iti pannakilaban mi iti kumpanya. Gamin, diyay Hedcor-Aboitiz ket haan lang nga kada maysa ti maapektaran, ti aglawlaw ket maapektaran, amin kami pati putot mi ket apektado. Isunga daytoy pannakadadael ti aglawlaw mi ket isu ti nakita mi nga rason apay nga agtitinnulong kami, agkaykaysa kami” (Ang ibig sabihin para sa akin ng solidarity ay magkaisa kami para labanan ang kumpanya. Dahil hindi lang kami ang maapektuhan ng proyekto ng Hedcor-Aboitiz kundi ang buong paligid at mga anak namin. Dahil sa posibilidad na pagkasira ng kapaligiran ang nakikita kong rason kung bakit kailangan na magtutungan kami, magkaisa kami.). (FGD, 2017)

Ang pakikipagkaisa o solidarity sa salitang Itokkok, lokal na dayalektong tribong Bontoc, ay “*makipolipol*” o makilahok. Para sa kanila ang *makipolipol* ay hindi lang upang sumali sa gawain ng organisasyon kundi upang makipag-ugnayan at makipagtalakayan sa mga miyembro at hindi miyembro ng organisasyon at komunidad upang pag-usapan ang mga isyung makakaapekto sa kanilang komunidad. Dagdag pa, ang pagiging magkakadugo/magkakamag-anak ay hindi nangangailangan ng organisasyon –bahagi ito ng pagpapahalaga sa kultura, tradisyon at paniniwala ng komunidad mula pa noong unang panahon. Ang hindi pakikilahok sa isang layunin ng komunidad at ng nakakarami ay isang kataksilan at pagtatakwil sa iyong *ili* (komunidad) at tribo. Ito ay isang malaking kahihyan.

Sa karanasan ng komunidad, ang konsepto ng pakikipagkaisa, sama-samang pagkilos ay may kaugnayan sa komunidad. Bilang miyembro ng katutubong komunidad, kinakailangan nilang kumilos bilang isa, “masapor ay waday pang-es esa” (dapat mayroong pagkakaisa) para protektahan ang kanilang komunidad. Sabi ng isang kababaihang nakapanayam:

“Chakami ay itokkok, siyana yangay na ili mi. Nan sacha tapina, mafalin cha ay sumaar as ili cha. Mafalin cha ay umey as teken ay ili. Nu achi mi protektaran na ili mi, ayen mi pay? umeyan na aan-ak mi? Isunga na pannakipulipol mi ket konektado sina panang-aywan mi sina ili.” (Ito lang ang komunidad namin. Ang iba pwede silang umuwi sa bayan nila. Pwede silang lumipat ng ibang lugar. Kung hindi namin poprotektahan ang lupa namin, saan kami pupunta? Saan pupunta ang mga anak namin? Kaya ang pakikipagkaisa ay konektado sa pangangalaga ng komunidad.) (KII respondent, 2017)

Ayon kay Belen, maging ang mga “*fafaknang*” o ang mayayamang kababaihan ay sumasama sa pagkilos. Nakikiisa sila bilang babae at bilang bahagi ng tribong Ibontok. Dagdag pa ng isang kababaihan, bagamat maraming miyembro ng komunidad ang nakatira na sa ibang lugar, nananatili pa rin ang pag-aalala at malasakit kung ano ang kaganapan sa kanilang barangay at bayan sa kabuuan. Patunay nito ang paglagda ng mga *kailyan* o katrimbo na nakatira sa Baguio sa petisyong ipinaikot ng mga kababaihan kontra sa pagpasok ng proyektong *hydropower* ng Hedcor-SN AboitizPower. Kaisa rin sila

sa mga dayalogong isinagawa sa syudad ng Baguio.

Dagdag pa nila, “Nakita ng iba pang barangay, munisipyo at probinsya ang kawastuhan ng aming pagsusuri sa maaaring maging epekto ng proyektong *hydropower* ng Hedcor-SN Aboitiz matapos ang bagyong Lawin noong nakaraang taon kung saan sa unang pagkakataon ay umapaw ang ilog Chico na ikinasira ng mga *payaw*, inanod na mga kabahayan, alagang hayop at tulay. Saan nanggaling ang malakas na tubig? May nagsasabing galing ito sa dam, sa planta ng *hydropower* sa Sabangan na kagagawa lang.” Dahil sa pangyayaring ito, ang kinatawan ng mga barangay ng Sadanga at Kalinga ay gumawa rin ng petisyon at nakiisa sa laban sa proyektong *hydropower* ng Hedcor-SN AboitizPower halaw sa petisyon na ginawa ng komunidad. Ibig sabihin, ang komunidad ay hindi lang dapat batay sa lokasyon ng lugar o *geographical location*, ito ay nakapaloob sa kanilang konsepto ng komunidad o tribo.

“Ti solidarity ket makitinnulong. Nu tumulong ti maysa nga tao, kayat na nga sawen makimaymaysa kinyami ti ilablaban mi. Isunga obligasyon kada maysa kinyami nga makitinnulong, makikaykaysa kadigiti dadduma tapno haan nga maawan ti kultura. Daytoy ti solidarity.” (Ang pakikipagkaisa ay pagtulong. Kung ang tao ay tumulong, ibig sabihin kaisa ang taong iyon sa aming pagkilos. Kaya obligasyon ng bawat isa sa amin ang tumulong at makipagkaisa sa iba pa upang ang aming kultura ay hindi mawala. Ito ang solidarity o pakikipagkaisa.) (FGD, 2017)

Bukod dito, paulit-ulit na binabanggit ng mga *key informant* na ang pagkasira ng kalikasan at pagkawala ng kabuhayan ay isang malaking salik na makakaapekto sa kalagayan ng mga katutubo, at dahil dito ay kailangan ng kolektibong pagkilos para depensahan ang lupa, buhay at kabuhayan. *“Masapul nga agmaymaysa kami nga mangilaban ti biag mi.”* (Kinakailangan na magkaisa kami para ipaglaban ang aming buhay.) (KII respondent, 2017)

Pagpapahalaga at paniniwala

Ayon kay Cariño (2015), isang Ibaloy at dating guro, kabilang sa positibong sistema ng pagpapahalaga ay ang: pag-una sa interes ng komunidad kaysa sa sariling interes; pangangalaga sa rekurso at

kalikasan para sa susunod na henerasyon; at, ang “*ayyew*” o simpleng pamumuhay o ang pagtitipid at hindi pagsasayang ng anumang maaari pang gamitin. Ito ang tradisyunal na katutubong kultura ng paggamit ng kalikasan. “*Importante ti aglawlaw; sagrado ti aglawlaw. Simple lang nga maawatan daytoy; nu madadael ti aglawlaw ket agputot ka, papanan da ngay?*” (Ang kalikasan ay napakahalaga; ito ay sagrado. Simple lang ito na maintindihan; kung ang kalikasan ay masisira at mayroon kang anak, saan sila pupunta?) (KII respondent, 2017)

Mga aral sa pamumuno, pag-oorganisa at pagpapakilos ng mga katutubong kababaihang magsasaka

Sa paglipas ng panahon, matapos ang matagumpay na pagkilos ng katutubong Bontoc at ng kababaihan sa paglaban sa proyektong Chico Dam, unti-unting humupa ang pagkilos ng organisasyon. Marami sa mga kasapi ang hindi na naging aktibong miyembro ng samahan. Marami na rin ang namatay na mga *lalakkay* (*elders/matatanda*) at kababaihan na aktibong kumilos. Habang ang ilan naman ay nagtrabaho sa labas ng komunidad para may pandagdag na kita at pagkain ng pamilya.

Ang mga organisasyon ng mga kababaihang katutubo ay pinasok ng mga ahensya ng gobyerno tulad ng Kagawaran ng Pagsasaka (DA), Kagawaran ng Kalakal at Industriya (DTI), Kagawaran ng Kapaligiran at Likas na Yaman (DENR), mga *non-government organization* (NGO) at simbahan para pahupain ang kanilang paglaban. Tinayo sa barangay ng iba’t ibang ahensya ng gobyerno ang mga organisasyon ng mga katutubong kababaihan, katutubong magsasaka, at mga kabataan para paunlarin ang kanilang kabuhayan. Inianak nito ang Women’s Club, Farmers Association, at Youth Organisation. Layunin nito na palakas in ang kapasidad ng mga kababaihan sa pagnenegosyo, paghahayupan at pagbubuo ng kooperatiba. Ayon sa ilan, ang mga ito ay maaaring itali sila sa pagpapaunlad ng produksyon at gawaing reproduksyon, at iwaksi sa kamalayan ng kababaihan ang pakikibaka para sa karapatan at sariling pagpapasya.

Subalit, kung ang lupa na kanilang identidad at ang kasiguruhan sa pagkain ay nasa panganib dahil sa pagpasok ng proyektong pangkaunlaran, kagyat at natural ang pagkilos ng kababaihan. Buong tatag at tapang nila itong ipaglalaman. “At saan kami pupunta? Sa Baguio, ano ang gagawin namin duon? Makakapagtanim ba kami ng

palay at gulay sa semento? Dito kami ipinanganak, dito kami nabuhay, dito kami mamamatay!” (KII respondent, 2017)

Totoo na malaki ang naitutulong ng pagiging magkakatribo sa pag-oorganisa at sama-samang pagkilos. Gayunpaman, hindi lahat ng tribo ay maaaring makapagbuo ng sama-samang pagkilos. Sa karanasan, ang sama-samang pagkilos ay hindi maaaring kolektibong kumilos batay lang sa pagiging ka-tribo. Halimbawa, sa kabila ng pag-unawa sa pagiging sagrado ng kalikasan ayon na rin sa mga kababaihan, may mga miyembro ng komunidad na sumasang-ayon sa proyekto *hydropower* dahil sa pangako ng Hedcor-SN AboitizPower na uunlad ang kanilang kabuhayan. May pagkakataon pa nga na “inilihim” ng ilang opisyal ng komunidad ang pagpasok ng kompanya para magsiyasat at magsagawa ng pag-aaral sa ilog at bundok. Batay sa kultura at tradisyunal na kaugalian ng katutubong Ibontok, anumang isyu o proyekto na may kinalaman sa lupa, teritoryo, *boundary* ng komunidad ay kinakailangan ang *tontong* (miting) sa *dap-ay* o *ator*, para makuha ang kolektibong pagsang-ayon at pagpapasya ng *lalakkay* (*elders/matatanda*) o lider ng *ili* at ng buong komunidad. Sa aktwal, ilang opisyal lang ng barangay ang kinausap at hiningan ng pagpayag. Dahil dito, nagkaroon ng pagkakahati at hindi pagkakaunawaan ang ilang miyembro ng *lalakkay* at komunidad. At noong nakaraang eleksyon ng barangay, napalitan ang ilang dating opisyal na nakaupo at “pumayag” sa pagsasagawa ng pagsisiyasat ng kompanya. Ang ilang nakatanggap ng *allowance*, pangakong trabaho, “malaking halaga” na kabayaran sa “tiwangwang na lupa” ay sumang-ayon din sa pagpasok ng proyekto. Ang lahat ng ito ay bahagi ng taktikang “*divide and rule*” ng kompanya para mapigilan ang pagtutol at protesta ng mga tao (KII respondent, 2017).

Pangunahing layunin ng mga kababaihan at ng komunidad ay ang depensahan ang kanilang lupang ninuno. Makikita ito sa iba’t ibang pamamaraan na isinagawa at pinangunahan ng mga kababaihan. Una, ang pagsasagawa ng mga miting-talakayan sa iba’t ibang grupo sa loob at labas ng komunidad. Ikalawa, paggawa ng petisyon. Ikatlo, pagsisiguro ng mobilisasyon sa pagsusumite ng mga petisyon at pagkakaroon ng dayalogo na pinangungunahan ng mga kababaihan. Ikaapat, ang pakikipagkaisa at pagbubuo ng malawak na suporta ng ibang barangay at munisipyo upang tutulan at labanan ang pagpasok ng *hydropower* sa kanilang komunidad. Ayon sa mga kababaihan,

nakaugat sa lupa ang kanilang kultura. Tanong ng isang kababaihan sa aming FGD, “*Nu maawan ti daga, kasano nga aramiden mi ti kultura mi?*” (Kung mawawala ang lupa, paano na ang aming kultura?) Hindi ito gaanong maintindihan ng ilang mga tao sa ibaba o kapatagan. Dagdag pa ng isang kababaihan, “kasi ang mga taga-baba, kaya walang masyadong pagpapahalaga sa lupa dahil nasakop sila ng Kastila.”

Dahil maraming mga bayan ay napasok na ng mga proyektong pangkaunlaran na dala ng mga korporasyong dayuhan at dahil na rin ng migrasyon ng mga mula sa ibang lugar, napapabilis ang dis-integrasyon ng mga katutubo sa ekonomiya at kultura. Naaagaw ang lupaing ninuno, nasisira ang tradisyunal na kabuhayan at napapalikas ang mga komunidad mula sa lupa at kalikasan na bahagi ng kanilang identidad (Cariño, 2015; Sandugo, 2016).

Ang karanasan ng pagkilos ng mga katutubong kababaihan laban sa proyektong hydropower ay nagsisilbing inspirasyon sa iba pang komunidad. Maaari itong gamiting gabay sa pagkilos at paglaban, halawan ng aral sa pagresolba sa mga usapin sa loob ng komunidad. Pinapakita rin ng katutubong kababaihan ang kanilang natatanging papel para sa tunay na pag-unlad at pagbabago ng komunidad at ng lipunan.

Implikasyon sa pagpapaunlad ng pamayanan

Bago pumasok sa komunidad, mahalagang may panimulang pagkilala sa katangian, kultura, tradisyon at paniniwala. Sa pagpasok sa komunidad ng katutubo, mahalaga ang pagpapaalam at pagkuha ng kanilang pagpayag. Bahagi ito ng pagrespeto sa kanilang kultura. Ang hindi pagbibigay halaga sa kultura ay paglapastangan sa kanilang karapatan.

Sa pagpasok sa komunidad, kinakailangan isaalang-alang ang kultura, mga tradisyon at paniniwala. Tulad halimbawa ng mga sumusunod: sa pananaliksik na isinagawa kinakailangan magpaalam o humingi muna ng permiso bago kumuha ng litrato sa tao man o sa lugar. Sa pag-iikot sa lugar, kinakailangan munang magsabi sa mayari, tanda ito ng pagkilala sa kanilang karapatan. Sa paggalang at pagrespeto sa karapatan ng mga katutubo at ng komunidad, ibibigay nila ang kanilang basbas, yayakapin at aangkinin ka ng komunidad bilang kaisa o kabahagi ng komunidad.

Mga hamon

Tinalakay ng pag-aaral ang antas ng pagkilos, partisipasyon at pagsasakapangyarihan ng mga katutubong kababaihang magsasaka sa gitna ng kanilang kasalukuyang laban sa *hydropower* ng Hedcor-SN AboitizPower. Bagamat kalat-kalat at hiwa-hiwalay ang mga lokal na organisasyon ng kababaihan, magsasaka at kabataan at walang pangmalawakang lokal na organisasyon na tumututok sa usapin ng mga proyektong dala ang agresyong pangkaunlaran, nananatili sa kanilang diwa ang pakikipagkaisa bilang bahagi ng tribong Ibontok. Para sa mga katutubong kababaihan na kalahok sa pag-aaral, nauunawan nila na ang mga proyektong tulad ng *hydropower plant* at *diversion tunnel* na bubutas sa kabundukan ay magdadala ng panganib sa maaaring pagkawala ng lupaing ninuno at pagkasira ng kalikasan.

Para sa mga katutubong kababaihang magsasaka ng komunidad, handa silang ipagpatuloy at isulong ang pagpapahalaga at pagkakaisa upang ipagtanggol ang kanilang lupaing ninuno na pangunahin nilang pinagkukunan ng kabuhayan laban sa pagpasok ng proyektong *hydropower* ng Hedcor-SN AboitizPower. Sila ay ang tumatayong pangunahing tagapagtanggol. Para sa kanila ang “buhay ay nakabatay sa lupa.” Ang pangangalaga, kontrol at akses sa lupa ang pangunahing elemento para makamit nila ang sariling pagpapasya (*self-determination*) at pagkakaroon ng dignidad para mabuhay. Ang mataas na pagpapahalaga sa lupa, buhay at kabuhayan ng mga katutubong kababaihan ay sumasalamin sa kanilang mahalagang papel sa produksyon at reproduksyon. Para sa katutubong kababaihan ng tribo ng Ibontok, ang maging tagapangalaga ng lupa ay isang malaking responsibilidad at karangalan dahil ang lupa ang nagtitiyak ng identidad at kakayahan ng komunidad o tribo. Ang pagtutol sa proyektong *hydropower* at sa iba pang porma ng agresyong pangkaunlaran ay hindi dahil na sila ay “*anti-development*” kundi dahil nangangahulugan ito ng pagkawala ng kabuhayan, sapilitang paglikas o *displacement*, malawakang pagkasira ng kalikasan/kapaligiran o “*environmental destruction*” at away ng tribo (*tribal conflict*).

Dahil sa determinasyon ng kompanya na kumbinsihin ang mga tao, gumamit sila ng iba’t ibang paraan para makuha ang pagsang-ayon ng komunidad: pangakong trabaho, imprastruktura,

scholarship, proyektong pangkabuhayan, “pamimigay ng pera” sa mga sumama sa lakbay aral at iba pa. Dahil dito, may ilang mga lider at opisyal ng barangay na pumayag sa pagpasok ng naturang proyekto. Gayunpaman, ipinakita ng mas malaking bilang ng komunidad sa pangunguna ng kababaihan ang pakikipagkaisa sa harap ng malaking banta ng pagkakawatak-watak. Nalaman nila na ang ganitong mga pamamaraan at taktika na ginagawa ng mga kompanya ng pagmimina at enerhiya sa iba pang komunidad ng mga katutubo sa Kordilyera at sa mga kababaihan.

Sa maraming pagkakataon, ipinamalas ng mga katutubong kababaihan ang kanilang katapangan at katatagan. Para supilin o pahupain ang lumalakas na pagtutol ng mga katutubong kababaihan laban sa pagpasok ng mga agresyong pangkaunlaran sa Kordilyera, isang istrategiya ay ang pagde-deploy ng mga sundalo pabalik sa kanilang mga probinsya lalo na sa lugar na may aktibong pagkilos o paglaban. Ang mga kamag-anak ng mga sundalong ito ay maaaring sumuporta sa pagkakaroon ng *military detachment* o tumahimik. Ang sundalong masaktan o mamatay sa teritoryo ng ibang tribo ay maaaring magresulta sa *tribal conflict*. Bahagi ito ng “*divide and rule*” *tactics* laban sa pagkilos ng komunidad. Isa ito sa mga matitinding hamon para sa mga kababaihang katutubo.

Sa kontekstong ito, inaasahan ang pagbubuo ng pormal na organisasyon ng katutubong kababaihan sa tribo ng Ibontok na magiging sentro ng kanilang pampulitika at pang-ekonomiyang pagsasakapangyarihan sa mga susunod na araw. Ibayo pa nitong palalakasin ang pamumuno at pakikilahok sa komunidad ng mga katutubong kababaihan para sa kanilang interes at sa interes ng nakararami pang mga katutubo na nakikipaglaban para sa lupa, buhay, kasiguruhan sa pagkain at sariling pagpapasya.

References

AGHAM. Energy for sale: Draining the lifeblood of industrialization. January 26, 2008.

APIT TAKO. Tarabayti FPIC. (2012). Baguio City, Philippines.

- Aquino, Benigno Simeon. (2008). *State of the nation address (SONA)*. House of Representatives, Batasan Hills, Quezon City, Philippines. July 2014.
- Asia Pacific Forum on National Human Rights Institutions and the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. August, 2013. *The United Nations declaration on the rights of indigenous peoples: A manual for national human rights institutions*. Retrieved from <http://www.ohchr.org/Documents/Issue/IPeoples/UNDRIPManualForNHRIs.pdf>
- Cariño, J. K. (2015). *Keynote address*, Ika-apat na Kongreso ng Kalipunan ng mga Katutubong Mamamayan ng Pilipinas. Cordillera Peoples Alliance, Marso 2015.
- Cariño, J. K. (2016). *Keynote address*, Unang Asembleya ng Pagkakatatag ng SANDUGO - Alyansa ng Moro at Katutubo. Toyota Center, UP Diliman, October 2015.
- Cordillera Women's Education Action Research Center. (2006). *Basic women's orientation*. Video presentation. Baguio City.
- Department of Environment and Natural Resources (DENR). (2015). Retrieved from <http://forestry.denr.gov.ph/reifma.htm>. Accessed on April 8, 2015.
- Forest Management Bureau, Department of Environment and Natural Resources (DENR). (2012). *Philippine forestry statistics*.
- Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). 2008. *Data sets on land use, land use change, agriculture and forestry and their applicability for national green house reporting. A background paper for the IPCC Expert Meeting on Guidance on Green House Gas Inventories of Land Uses such as Agriculture and Forestry*. Helsinki, Finland.
- Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2010). *Global forest resources assessment 2010 (FRA 2010)*. Rome.

Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2012). *State of the world's forests*. Rome.

Ibon Foundation (2005). *Ibon facts and figures*. Quezon City.

Kalikasan at AGHAM. (2012). *Study session of NGO's in the Cordillera on renewable energy*. Baguio City. June 2012.

Kalipunan ng mga Katutubong Mamamayan ng Pilipinas (KAMP), 2004, 2010, 2014. Various papers and Powerpoint presentation. Quezon City, Philippines.

Manalili, G. A. (2012). *Pag-oorganisa ng pamayanan tungo sa kaunlaran na mula sa tao para sa tao*. Quezon City: Sentro ng Wikang Filipino-UP Diliman.

Mongabay (2015). *The Philippines: where 'megadiversity' meets mega deforestation*. Retrieved from <https://rainforests.mongabay.com/deforestation/archive/Philippines.htm>

Philippine Statistics Authority. *Census of population* (November 2016).

Philippine Statistics Authority. *Census on agriculture and fisheries* (2012).

Republic Act 9513 or the Renewable Energy Act of 2008.

Republic Act No. 8371. *An act to recognize, protect and promote the rights of indigenous cultural communities/indigenous peoples, creating a National Commission on Indigenous Peoples, establishing implementing mechanism, appropriating funds therefor, and for other purposes*.

Sandugo - Alyansa ng Moro at Katutubo. (2016). *Prayer ng lakbayan 2016*.